

УДК 351:331.5

В. А. Міненко,
к. держ. упр., доц., доц. каф. управління персоналом
і економіки праці, Харківський регіональний інститут
державного управління Національної академії державного
управління при Президентіві України

ЗАЙНЯТИСТЬ НАСЕЛЕННЯ У НЕФОРМАЛЬНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ: СУТНІСТЬ ТА МЕТОДИ ВИМІРЮВАННЯ

Уточнено визначення сутності зайнятості населення у неформальному секторі економіки. Визначено найбільш ефективні методи оцінки масштабів її поширення в умовах глобалізації.

Determination of essence of employment of population is specified in the informal sector of economy. The most effective methods of estimation of scales of its distribution are definite in the conditions of globalization.

Ключові слова: економічна активність населення, зайнятість населення у неформальному секторі, глобалізація.

Key words: economic activity of population, employment of population in an informal sector, globalization.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ В ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Зайнятість населення в неформальному секторі економіки України є достатньо поширеним явищем. На початок 2008 р. вона становила 4,7 млн осіб, або 23% загальної кількості зайнятого населення у віці 15—70 років (за методологією МОП). Порівнюючи з 2000 р. — ця категорія зайнятих зросла у 2007 р. майже в 1,6 рази.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ, У ЯКИХ ЗАПОЧАТКОВАНО РОЗВ'ЯЗАННЯ ДАНОЇ ПРОБЛЕМИ

Незважаючи на значні напрацювання в цій сфері провідних вітчизняних і зарубіжних вчених, зокрема О. Грішної, В. Васильченка, Я. Дяченка, Т. Корягіної, Е. Лібанової, І. Петрової, В. Поповича та ін., проблеми зайнятості населення в неформальному секторі економіки недостатньо вивчені та науково розроблені. Це пояснюється характером самого об'єкта, який закритий для дослідників, складністю визначення параметрів сфери діяльності, складністю оцінки масштабів і обсягів неформальної зайнятості через відсутність достовірної інформації. Поряд з цим, поняття "зайнятість у неформальному секторі"

не має однозначного тлумачення як у різних країнах, так і у різних авторів. Один і той же термін застосовується дуже часто для визначення хоч і близьких за змістом, але не тотожних явищ. Для опису одного і того ж явища різні автори використовують відмінні терміни: "тіньова", "прихована", "скрита", "недекларована", "неформальна", "зайнятість у неформальному секторі економіки" та інші.

Метою даної статті є уточнення сутності зайнятості населення у неформальному секторі економіки та визначення найбільш ефективних методів оцінки масштабів її поширення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Неформальна зайнятість населення тісно пов'язана із тіньовою економікою. Відповідно до Системи національних рахунків, які розроблені у відповідності з рекомендаціями ООН та Євросоюзу, до тіньової економіки відносяться наступні види діяльності:

— "прихована" — діяльність, яка дозволяється законом, але не показується у офіційних документах;

— "неформальна" — являє собою діяльність підприємств, що функціонують відповідно до чинного законодавства, які відносяться до домогосподарств і забезпечують їх діяльність;

— "нелегальна" — незаконне виробництво, збут товарів і послуг.

Серед вітчизняних і зарубіжних дослідників тіньової економіки і зайнятості населення у неформальному секторі існують підходи до визначення сутності "тіньова економіка", "зайнятість населення у тіньовому секторі економіки" [1; 3; 5].

Так, до тіньового сектора економіки відносять: легальну економічну діяльність, яка не враховується у офіційній статистиці із-за незначного обсягу виробництва, легальну економічну діяльність, в рамках якої є порушення господарського законодавства або кримінального законодавства, та нелегальну діяльність [1].

Окремі фахівці до самостійного сегмента тіньової економіки відносять фіктивну економіку, тобто економіку спекулятивних угод, хабарництво, шахрайство [5].

У всіх визначеннях поняття "тіньова економіка" включає діяльність, яка не враховується офіційним обліком і податковими органами.

Відносно неформальних ринків праці, 15 Міжнародна конференція статистики праці (МКСП) (січень 1993 р.) прийняла, враховуючи глобалізаційні процеси, конвенційний підхід до визначення і статистичного виміру неформального сектора. У резолюції конференції вказується: "У широкому розумінні неформальний сектор — це сукупність одиниць, зайнятих виробництвом товарів і послуг з ціллю забезпечення працею і доходами осіб, які беруть у ньому участь. Як правило, ці виробничі одиниці мають низький рівень організації виробництва, зовсім або практично не мають розподілу праці і капіталу як фактора виробництва, відрізняються малим масштабом діяльності. Трудові відносини, якщо вони існують, оснований переважно не на договорах з формальними гарантіями, а на випадковій зайнятості або родинних і особистих відносинах".

На думку І. Петрової [4], для України складовими неформальної зайнятості є:

— зайнятість на підприємствах неформального сектора: самозайняті на підприємствах без реєстрації, на незареєстрованих підприємствах із найманими працівниками;

— зайняті поза підприємствами неформального складу: зайняті на підприємствах формального сектора, випадково зайняті, зайняті у домашньому господарстві, які включають ті види діяльності, що мають менші виробництва.

На нашу думку, до неформальної зайнятості також відносяться:

— особи, що займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи та зайняті індивідуально (незалежні вуличні продавці, водії таксі, майстри з ремонту побутової техніки та інші), сільськогосподарські (фермерські) господарства, керівники яких зареєстровані як індивідуальні підприємці без створення юридичної особи;

— особи, які займаються професійними послугами (лікарі, нотаріуси, аудиторі та інші) незалежно від того, чи є у них державна реєстрація

Таблиця 1. Зайнятість населення у неформальному секторі економіки України за ряд років [2, с. 58; 6, с. 53]

	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Всього зайнято у неформальному секторі економіки (тис. осіб)	2985,1	4436,3	4623,3	4661,7
У % до 2000 р.	100	148,6	154,9	156,2

як підприємця без створення юридичної особи;

— особи, які займаються платними послугами вдома (охорона, водії, няні, гувернантки, домашні кухарі, секретарі та інші).

Тобто можна стверджувати, що неформальна зайнятість охоплює усі форми оплачуваної роботи по найму і не по найму, які формально не зареєстровані, а отже, не враховані державною статистикою, податковими органами і не підлягають регулюванню.

Принциповою основою формування і розвитку неформального сектора ринку праці є особиста (колективна) власність і відповідна зацікавленість певної групи людей у отриманні незареєстрованих прибутків. Проте цей сектор існує в усіх без винятку країнах світу незалежно від пріоритету конкретної форми власності, поширюючись, головним чином, на сфери готівкового обігу, тобто на всі ті галузі економіки, що виробляють та надають послуги, у тому числі торгівельні, безпосередньо населенню.

Поширення готівкового обігу є не лише споживчим середовищем, а й значним каталізатором розвитку чорного ринку.

Як свідчать дослідження, у сучасних умовах розвитку економіки України масштаби тінювих процесів досягли такого рівня, що мають реальний характер деструктивної сили, який значною мірою негативно впливає на різні сфери суспільного життя, у тому числі і на зайнятість населення, його соціальний захист. Збільшення обсягів неформальної зайнятість призводить до поширення неофіційного товарообігу, вимивання значних коштів з легальної економіки, витіснення продукції національного виробництва експортними товарами (здебільшого нижчої якості). Все це призводить до скорочення виробництва, змушеного звільнення робочої сили, зростання соціальної напруги і збільшення обсягів неформальної зайнятість у тінювому секторі. За експертними оцінками, його масштаби досягли 60% господарства країни.

Як спосіб уникнення від податків тінюва економіка у сфері виробництва зумовлює реструктуризацію пропозицій відтворення, на основі яких з'являється можливість додаткового залучення працівників і додаткових обсягів продукції. При цьому витрати на виробництво цієї продукції відносяться, як правило, на легальний сектор, а отриманий прибуток повністю, без податків направляє на анонімне розпорядження окремих суб'єктів. Частина цих доходів, дійсно, витрачається на розширення тінювого виробництва і утримання робітників завдяки встановлення більш високої заробіт-

ної плати. Однак у таких неконтрольованих умовах виникає значна кількість зловживань посадовими особами, незаконне присвоєння результатів сумлінної праці, криміналізація суспільства. Поширення цих та інших негативних процесів економічного розвитку в Україні є не випадкове, а закономірне явище, яке сформувалося на чинній законодавчо-правовій базі і мотивоване відповідною поведінкою.

Об'єктивними причинами виникнення даної ситуації стали також прорахунки у стратегії і тактиці проведення економічних реформ. Це стосується, перш за все, політики регулювання доходів, зайнятості, цін, лібералізації економіки. Системний характер структурних порушень у реформуванні економіки викликав зростання тінювої діяльності, збільшення обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки. Вузконаправлений підхід до реформування окремих сфер без забезпечення паритетності умов розвитку інших тільки посилює кризові явища, які сприяють розвитку тінювої економіки і збільшенню зайнятості у неформальному секторі. Як свідчать дослідження, замість створення умов, у яких кожна особа своєю працею змогла б забезпечити свою життєдіяльність, було обрано напрям стримування зростання доходів і надання всіляких пільг та дотацій. Завдяки цьому підтримувався достатньо високий рівень зайнятості поряд з зростанням прихованого безробіття, збільшення обсягів не облікованої діяльності, формування нової мотивації поведінки на ринку праці.

Зайнятість у неформальному секторі економіки безпосередньо пов'язана з тінювою економікою, у зв'язку з чим методи визначення обсягів тінювої економіки і зайнятості у цьому секторі мають важливе значення як з точки зору розробки і прийняття регулюючих дій відносно скорочення цих процесів, так і з точки зору їх попередження.

Для визначення масштабів тінювої економіки і неформальної зайнятості використовуються різні методи. У розвинутих країнах до таких методів відносяться:

- експертні оцінки;
- опитування населення;
- аналіз записів у податкових книгах;
- вибіркові обстеження;
- аналіз розбіжностей статистичних даних з доходів і витрат;
- аналіз зайнятості населення;
- метод моделювання, прихованих умовних змінних витрат та ін.

Як свідчать дослідження, усі ці методи, особливо вибіркового обстеження, значною мірою мають тенденцію знижувати розміри тінювої економі-

ки і неформальної зайнятості. Причиною є те, що вони базуються на неповній інформації, що викликало відмовою населення брати участь у обстеженні. Крім цього, має місце і навмисна зміна кількісних і якісних показників, приховування частини доходів з метою запобігання їх оподаткування.

Виходячи із наведених вихідних положень і міркувань, обсяги тінювої зайнятості можна визначити за допомогою наступної формули:

$$T_{30} = Ч_{ир} + Ч_{п} - Ч_{з} - Ч_{б} - Ч_{пз} - Ч_{пв} - Ч_{пн} - Ч_{сд} + Ч_{зв} + Ч_{зд} \quad (1),$$

де T_{30} — загальна кількість населення, зайнятого тінювою діяльністю; $Ч_{ир}$ — чисельність населення працездатного віку; $Ч_{п}$ — чисельність пенсіонерів; $Ч_{з}$ — чисельність зайнятих у всіх сферах діяльності; $Ч_{б}$ — чисельність безробітних; $Ч_{пз}$ — чисельність пенсіонерів, зайнятих у народному господарстві; $Ч_{пд}$ — чисельність пенсіонерів з високими пенсіями; $Ч_{пс}$ — чисельність пенсіонерів старшого віку (більше 80 років); $Ч_{сд}$ — чисельність студентів із сімей з великими доходами; $Ч_{зв}$ — чисельність зайнятих, які знаходяться у вимушеній відпустці; $Ч_{зд}$ — чисельність зайнятих у народному господарстві, які не забезпечені у зв'язку з скороченням виробництва

За допомогою формули (1) можна приблизно оцінити обсяг зайнятості населення у тінювій діяльності. Виходячи з того, що неформальну зайнятість не можна виміряти за допомогою офіційної статистики для оцінки її обсягів, використовуються непрямі (макрометоди) і прямі (мікрометоди) оцінок. Непрямі методи оцінки на основі статистики зайнятості базуються на характеристиках неформальності, тобто самозайнятості, індивідуального підприємництва, зайнятості на малих підприємствах, на вторинній зайнятості або на основі зіставлення аналізу розбіжностей у різних даних офіційної статистики.

Приєднання України до світових глобалізаційних процесів із вступом до СОТ потребує широкого застосування рекомендацій МОП і 15-ї Міжнародної конференції статистики зайнятості у неформальному секторі щодо оцінки зайнятості у неформальному секторі. Визначення обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки здійснюється в Україні з 1999 р. відповідно до "Методики визначення обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки України", затвердженої наказом Держкомітету України від 29.02.2000 р. № 173, яка розроблена на основі рекомендацій МОП і положень Резолюції 15-ї Міжнародної конференції статистики зайнятості у неформальному секторі, що передбачає віднесення до неформального сектора всіх зайнятих на незареєстрованих виробничих одиницях сектора домашніх господарств, які відповідають наступним критеріям:

- ринкова спрямованість економічної діяльності;
- обмежене число працівників;
- відсутність державної реєстра-

рації підприємницької діяльності

З урахуванням національних особливостей, критерії визначення кількості зайнятих у цьому секторі розширені за рахунок включення осіб, які працювали за усною домовленістю з роботодавцем в офіційному секторі, тобто без укладання трудового договору (контракту), що свідчить про відсутність мінімальних соціальних гарантій.

Аналізуючи динаміку даних вибіркового обстежень економічно активного населення 15—70 років (за методикою МОП), обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки України з 2000 р. по 2008 р., можна побачити тенденцію до зростання їх масштабів (табл. 1).

Кількість зайнятих у неформальному секторі економіки у 2007 р. склала 4,7 млн осіб, або 22,3% загальної кількості зайнятого населення віком 15—70 років і зроста порівняно з 2006 р. на 0,8%, починаючи з 2008 р., темпи зростання кількості зайнятого населення в цьому секторі економіки уповільнились: у 2008 р. порівняно з 2007 р. зменшилась на 2%.

Зайнятість населення у неформальному секторі економіки України у 2008 р. порівняно з 2000 р. збільшилась на 56%, тобто середньорічні темпи зростання за цей час склали 6,2%.

Із загальної кількості зайнятого населення в неформальному секторі економіки України переважає населення працездатного віку: так, у 2007 р. його відсоток із загальної кількості складав 80,2%, у 2008 р. — 80,6%; населення старше працездатного віку складало відповідно: 19,8%; 19,4% від загальної кількості зайнятого населення в цьому секторі економіки.

Як свідчить аналіз, зайняте населення працездатного віку в неформальному секторі економіки складає більшість як за статтю, так і віковими групами (табл. 2).

Серед міського населення, зайнятого в цьому секторі економіки, 92,6% складає населення працездатного віку; у сільській місцевості населення працездатного та старше працездатного віку відповідно 75,1% та 24,9%.

Серед населення, зайнятого в неформальному секторі економіки, чоловіки працездатного віку склали 88,5% і 11,5% — старше працездатного віку; жінки працездатного віку склали 71,7%; 28,3% — старше працездатного віку. Наведені дані свідчать про те, що на ринку праці в країні існує проблема, яка полягає в тому, що більш як 2 млн чоловіків і більше 1,5 млн жінок працездатного віку зайняті у неформальному секторі економіки і потребують відповідного регулювання держави для залучення цього контингенту осіб в легальний сектор економіки.

Аналіз динаміки зайнятого населення у неформальному секторі економіки за 2004—2008 рр. за статусом зайнятості свідчить про те, що якщо відсоток зайнятого населення в неформальному секторі економіки до загальної кількості зайнятого населення зростав з 19,4% у 2004 р., 21,5% у 2005 р., 22,3% у 2006 р., а у 2008 р. —

Таблиця 2. Розподіл зайнятого населення в неформальному секторі економіки в середньому по Україні по основним віковим групам у 2008 р. [2, с. 101]

	Всьогозайнятого населення в неформальному секторі економіки, %	У тому числі по основним віковим групам	
		Працездатного віку	Старше працездатного віку
Все населення	100	80,6	19,4
Жінки	100	71,7	28,3
Чоловіки	100	88,5	11,5
Міські поселення	100	92,6	7,4
Сільська місцевість	100	75,1	24,9

21,8%, то за статусами зайнятості у неформальному секторі економіки значних змін за цей час не відбулося.

Аналіз рівня участі населення, зайнятого у неформальному секторі економіки за регіонами у 2006 р. свідчить, що у таких регіонах, як Чернівецька, Херсонська, Закарпатська області, рівень участі населення цих регіонів у неформальному секторі досить високий і складає відповідно: 48,4%, 45,9%, 41,8% до всього зайнятого населення у цих регіонах. У Тернопільській, А.Р. Крим, Вінницькій, Івано-Франківській, Волинській цей показник знаходиться у межах 31,1%—35,9% від загальної кількості зайнятого населення цих регіонів. Найменший рівень населення, зайнятого у неформальному секторі економіки, спостерігається у м. Києві — 5,6% і м. Севастополі — 5,9% від загальної кількості зайнятого населення у цих регіонах. У інших регіонах цей показник складає від 30% до 15%.

ВИСНОВКИ

Таким чином, проведені дослідження методів оцінки обсягу зайнятості населення у неформальному секторі дозволили:

- виявити неоднозначність тлумачення "поняття зайнятості населення у неформальному секторі" і єдності у розкритті економічної сутності цього явища, яке полягає в тому, що неформальна зайнятість охоплює усі форми оплачуваної роботи по найму і не по найму, які не відповідають трудовому законодавству (не враховуються державною статистикою, податковими органами, не охоплені соціальним захистом і не підлягають регулюванню);

- встановити, що тіньова економіка і неформальна зайнятість тісно пов'язані між собою і розвиваються, перш за все, тоді, коли дії власних і регулюючих структур держави, окремих її осіб та груп вступають у протиріччя з об'єктивними економічними законами;
- зробити висновок, що виникнення тіньової економіки і неформальної зайнятості в Україні сформувалося на чинній законодавчо-правовій базі, прорахунках у стратегії і тактиці проведення економічних реформ і, зокрема, політики регулювання доходів, зайнятості, цін, лібералізації економіки;

- виявити, що поширення неформальної зайнятості населення пов'язане із зниженням рівня життя населення, надлишком пропозиції робочої сили, систематичною заборгованістю по заробітній платі та низьким рівнем

оплати праці у державному секторі, загальною нестабільністю зайнятості у формальному секторі;

- виявити і проаналізувати основні методи визначення масштабів тіньової економіки і неформальної зайнятості, запропонувати методичний підхід до оцінки загального обсягу зайнятого населення у неформальному секторі на основі визначення його у сфері матеріального виробництва і сфер послуг;

- підтвердити доцільність широкого застосування рекомендацій МОП і 15-ї Міжнародної конференції статистики зайнятості у неформальному секторі щодо оцінки зайнятості активного населення 15—70 років у неформальному секторі з урахуванням національних особливостей України в умовах приєднання її до світових глобалізаційних процесів у економіці у зв'язку з вступом до СОТ;

- узагальнити і проаналізувати результати вибіркового обстежень економічно активного населення 15—70 років і, зокрема, обсягів зайнятості у неформальному секторі економіки України і окремих її регіонів.

Література:

1. Дяченко Я.Я. Логіка упорядкування понятійного апарату і протидії тіньовій економіці / Я.Я. Дяченко // *Фінанси України*. — 2007. — № 12. — С. 41—46.
2. Економічна активність населення України у 2008 р.: стат. збірник / Державний комітет статистики України. — 2009. — 234 с.
3. Знаменський А.Г. Класифікація проявів тіньової господарської діяльності / А.Г. Знаменський, А.Є. Горпиненко, О.В. Титов, С.А. Кузьміна // *Детинизація економіки: опыт економіко-правового і економіко-математического исследования*: Сб. науч. тр. — Донецьк, 2000. — С. 59—64.
4. Петрова І. Регулювання зайнятості у світлі глобалізаційної перспективи / І.Петрова // *Соціальний захист*. — 2005. — № 4. — С. 38—42.
5. Попович В. Понятійний апарат як засіб відображення міждисциплінарного характеру тіньової економіки / В.Попович // *Вісник Академії правових наук України*. — X., 2002. — № 1 (28). — С. 149—153.
6. Ринок праці України у 2007 р.: аналітично-статистичний збірник / Державний центр зайнятості Мінпраці і соціальної політики України. — 2008. — 299 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2010 р.